

Історія України

УДК 94(477)''12/16''

І. А. Мельничук

ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ КОЗАЦТВА ЯК ОКРЕМОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИ

У статті подано версію історичних витоків козацької спільноти. Проводиться думка про безперервність процесу поповнення слов'янською військово-промисловою людністю степового прикордоння під час формування і розквіту Київської держави, в період політичного дроблення Русі, монгольського та литовсько-польського панування. Робиться висновок про два етапи активізації цього процесу: у XII-XIII ст. та у XV- XVI ст., які мали подібні соціально-політичні та економічні причини.

Ключові слова: «бродники», «берладники», «вигонці», «уходники», козаки.

Історії українського козацтва присвячена велика література. З самого моменту появи цього соціально-історичного феномену до нього була прикута увага політичних центрів та громадськості Європи. Хвиля суспільної цікавості до історії, побуту, політико-адміністративного устрою, військових і дипломатичних звичаїв козацької спільноти, галереї яскравих та неординарних лідерів козацтва не спадає вже п'яте століття. Не залишалось осторонь і наукове співтовариство: фахових досліджень з вказаної проблематики досить багато. Різні за своїм ідейним змістом внаслідок належності до іноді протилежних течій в історичній науці, написані в різний час, вони представляють великий науковий інтерес своїми широкими історико-філософськими узагальненнями причин виникнення та ролі козацтва в українській історії, містять широкий фактичний матеріал. Варто згадати найбільш відомі з них: «Історія запорізьких козаків: у 3-х т.» Д. Яворницького [1], «Історія Малої Росії...» Д. Бантиш-Каменського та «Історія Малоросії» М. Маркевича [2; 3], де на основі архівних джерел висвітлюється генеза козацької верстви та її старшинської еліти; виразні портрети козацьких гетьманів подано у праці М.Костомарова «Російська історія у життєписах її найважливіших діячів» [4], знаними є монографії В. Антоновича «Про козацькі часи на Україні» [5] та І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» [6], праці О. Апанович «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії» [7], В. Голобуцького «Запорожське козацтво» [8]; популярності в українському суспільстві та науковому середовищі набули монографії та статті сучасних дослідників козацтва та ранньомодерної України: В.Смоля, О. Дана, В. Кривошеї, В. Сергійчука, С. Полтавця, В. Панашенко, Н. Яковенко, В. Щербака та багатьох інших. Не забуті і регулярно перевидаються цінні свідчення очевидців і сучасників подій козаччини – літописи Самовидця і Граб'янки, «Хроніка» Марціна Бельського, «Опис України» Гійома де Боплана, «Літопис Самуїла Величка».

Останнім часом все більше уваги приділяється військово-політичній еліті козацтва – гетьманській, полковій та сотенній старшинській, Генеральній канцелярії. В цьому контексті всілякої поваги заслуговують праці В. Панашенко [9; 10; 11], яка не тільки ґрунтовно дослідила структуру та соціальну роль гетьмансько-старшинської еліти, а й різні аспекти життя та побуту козацької держави, О. Апанович, що протягом життя фахово і плідно займалася козацькою проблематикою, у тому числі і аналізом генеральної старшини [12; 13; 14], В. Кривошеї – невтомного збирача документальних свідчень козацької доби, фахівця з генеалогії старшини, який повернув історії чимало славних імен синів українського лицарства [15, 16], Н. Яковенко, яка фахово дослідила культурне життя національних еліт та умови зародження козацтва [17], В.Горобця по дослідженню влади і соціуму Гетьманату [18] та багатьох інших вітчизняних та закордонних науковців. Поступово кристалізуються не до кінця вивчені моменти козацької історії [19]. Зумовлено це яскравим і насиченим характером епохи, буремним перебігом подій і переплетенням доль і політичних інтересів великого масиву дійових осіб козацької доби – як десятків представників української, польської, кримської, російської, турецької та інших політичних еліт, так і держав, яких вони представляли. Продовжуючи таку роботу, у даній статті ми окреслимо еволюцію традиційного спонтанного заселення слов'янською людністю прикордонних степових земель до моменту зародження козацтва і його оформлення в унікальну соціальну верству.

Якщо причини зародження козацтва виглядають достатньо ясними і не викликають питань у історіографії, то хронологічні рамки цього процесу, а також витoki формування козацької спільноти є

предметом давньої дискусії. Ми вважаємо, що ментальний потяг українця до автономного існування, створення для себе особистого вільного простору і коли пасивного, а коли й активного протиставлення себе державі сягає корінням ще в антську епоху, під час якої наші пращури – шукачі пригод та багатства, наймалися до візантійського війська, а їх виборні лідери-князі на чолі дружин займалися військовим промислом у причорноморських степах, маючи за звичку, надовго залишаючи свої території, зненацька форсувати Дунай та тривалим рейдом пройти по багатим візантійським провінціям. Вони сміливо засновували фортеці-городища на нових землях, які згодом ставали центрами східнослов'янських військово-племінних союзів. За Київської доби зусиллями наступних поколінь відчайдухів з числа князівсько-боярських еліт та їх загонів був відвойований у Степу анклав Тьмутаракань, форпост християнської цивілізації на Сході і зв'язуюча ланка між двома світами.

Але живим прототипом козацтва все ж став масовий рух «бродників» і «берладників» у середині XII-XIII ст. на «низ» українських Дніпра та Бугу, у степове прикордоння. Явище «бродництва» (від «бродити», «броджати», блукати по степах, мандрувати [20, с.22]) головним чином спричинене було економічним тиском князівсько-боярських еліт на селянство: люди тікали на степове поселення не тільки виживати, але й жити. Не зважаючи на небезпеку від кочовиків, з якими доводилося ділити один і той самий простір, і завдячуючи їй, «бродницька» спільнота досягла високої військової організації. І. Крип'якевич у «Історії українського війська» свого часу зазначив, що «бродники» «...уміли все виставити значні військові сили...Займалися вони ловами, мали свої стада, але передусім – воювали. ...В 1147 р. разом з половцями приходили на поміч Олегові Святославичеві, в 1180 р. брали участь у болгарській визвольній боротьбі, пізніше заходили на Угорщину. Чужинці звали їх землею Бродинією» [20, с.22]. В часи політичного дроблення Київської Русі прикордонна людність поповнювалася не тільки розореними князівськими уособицями біженцями з числа смердів, а й політичними емігрантами з Галицько-Волинського князівства, яке найбільш потерпало від безперервної боротьби за владу не тільки між претендентами на княжі столи, а й між князівською та боярською елітами. Зважаючи на княжий досвід попередніх поколінь, втеча на дунайський «низ» одного із галицьких князів, Івана Ростиславича, не виглядає чимось екстраординарним. Іпатьєвський літопис подає згадки про нього під 1159 р. [21, с.497]. Втративши свій уділ у Галичині, він у 1145 р., як у притаманній йому живій манері пише І. Крип'якевич, «...подався на Дунай і там у городі Берладі зорганізував для себе степове військо. Його берладники цілі два десятиліття нищепорили по всіх сусідніх околицях. У 1158 р. вони непокоїли галицьких рибалок десь на Чорному морі й здобули два грецькі торгові кораблі. В 1159 р. ходили походом на пониззя (Поділля), здобули Кучелмин і облягали Ушицю. В 1160 р. опанували торговий порт Олешша у Дніпровому гирлі» [20, с.23]. І. Крип'якевич, зауважуючи на те, що сили «берладників» були значні, адже «...В подільському поході їх полк налічував 6000 людей...», робить висновок: «Походи берладників мали нараз характер розбишацько-піратський, а якоїсь вищої політичної мети ця «берладська Січ» не мала.» [20, с.23].

Така думка глибоко шанованого нами автора має досить спірний характер, принаймні, у XIII ст. патріотичний обов'язок та спільне відчуття загальнооруської загрози з боку татаро-монголів змусили «галицьких вигонців» відгукнутися на заклик князівського з'їзду 1223 р. і прибути всіма силами, на чолі зі своїми боярами-емігрантами, для битви на Калці. Літопис свідчить: «А вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море, – човнів же було тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели [човни] вгору до порогів, і стали коло ріки Хортиці, на броді близ Протолчів. Був же з ними [воєвода] Домажирич Юрій і [боярин] Держикрай Володиславич» [22, с.380]. І.Крип'якевич, визнаючи патріотизм вчинку «вигонців», вважає їх ще одною, поряд з «бродниками» і «берладниками», окремою «таємною» (у розумінні маловивченою – авт.) військовою формацією [20, с.23-24]. Ми ж вважаємо і «бродництво», і «вигонство», і козацтво явищами одного порядку, а сам рух до спонтанного освоєння прикордонних рубежів закономірним і безперервним процесом: у всі часи державна машина витискала на слабозаселені окраїни якусь частку ініціативного, і, поряд з ним, маргінального населення, інстинктивно забезпечуючи, тим самим, тут свою присутність у вигляді непевної, але все ж досить дієвої, подушки безпеки. Цих людей не було багато – від кількох до кільканадцяти тисяч, але вони заклали і пронесли крізь кілька століть традицію ухоронництва та спроб промислового використання порубіжних земель, заснування на прикордонні своїх невеликих укріплених осередків – «засік» і «городців».

Крім того, ми бачимо, що, як будь-яка соціальна організація, тим більше за велінням обставин озброєна, вільна степова спільнота XII – XIII ст. висувала власну еліту – керівниками ставали за звичаєм представники князівсько-боярської верхівки, які, крім походження, мали навички військового, адміністративного та економічного управління.

Козацькі ватаги пізніших часів також обирали собі отаманів – ними ставали не тільки харизматичні лідери з числа «простого люду», а й шляхтичі і князі.

Давньоруський «бродник» став попередником козака, фундатором особливого стилю прикордонного життя – з плугом в руках і шаблею на боці. Навіть первинне походження назви «козак» «...від кримськотатарського або тюркського «Qazaq» – «вільна людина», «авантюрист», «шукач пригод»... » [23], а, крім цього, ще «...вартовий, охоронець, найманець» [24] багато в чому збігається зі смисловим значенням давньоруських слів «бродник» та «виганець».

Етимологія слова «Козак» взагалі має безліч значень і відобразилося не тільки у європейській та азійській історії, а й у назві окремого етносу, а згодом і держави Казахстан. Легенду VII ст. про Козака (справжнє ім'я Абилайир), прабатька казахів, що, відокремившись від батьківщини, став кочувати на північному заході від озера Балхаш, подає у своїй праці М.С.Муқанов, трактуючи це ім'я таким чином:

«Абилхайира та його огузів-тюрків стали називати «казахами», що на древньотюркській мові означає «той, що відділився, स्वобिद्वि, вільний» [25, с.34] (Пер.авт.).

У другій половині XIII ст., з приходом монголів, «бродники» зникають з джерел, натомість з'являється поняття «козаки» (хроніка 1240 р. «Таємна історія монголів», половецько-латинський словник-посібник «Codex Cumanicus» [26; 27]) – ним монголи позначали свою найману легку кінноту, вільних розвідників, сторожу: такі загони набиралися з різношерстої маси прикордонної вольниці; цим вони відрізнялися від самих монголів як елітної основи армії і держави, і «татар» – поліетнічного конгломерату степовиків, що рухалися разом з монгольським військом. Цей факт насторожує більшість дослідників, які подають появу українського козацтва в якості окремого від «бродництва» самостійного процесу після появи козацтва татарського. Але у 1254 р. в листі угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV зазначено, що бродники (лат. *Brodnici*), поряд з русами, куманами та болгарями стали даниками монголів, тобто вони збереглися як людність [28, Р.108]. Мовчання джерел щодо слов'янського населення степової прикордонної смуги пояснюється тим, що ця зона стала «нейтральною» між суто ординськими володіннями і землями їх даників – русів. Підтримуючи цей негласний нейтралітет, ординська ставка та руські князі намагалися його без потреби не порушувати, і земля ця, не маючи власних літописців, випадає з поля зору хроністів на півтора століття. Н.Яковенко зазначає: «Практика, за якою у XIII ст. між землями руських князівств і територією власне Орди усталася свого роду нейтральна «сфера впливу» без чітко відмежованого адміністративного кордону, що використовувалася у господарських потребах обома сторонами, надовго пережила свій час. Її відгомном аж до кінця XVI ст. були періодичні легальні кочування татар у «Литовські землі», а з руського боку – так звані «уходи» порубіжних міст, тобто окреслені басейнами рік угіддя в незаселених регіонах, куди міщани виїжджали на промислове полювання, бджільництво, рибальство» [29, с.115-116].

Очевидно, ручай руських біженців на прикордонні землі не висихав і за монгольського панування та, пізніше, за литовської і польської експансії, адже економічні та правові утиски на маси не припинялися ніколи: про втечу селян свідчать сеймові рішення 1496 та 1505 р.; козакуванням охоче займалися також верстви, для яких не зайвим був літній (сезонний) підрібок – небагаті міщани, ремісники, торгові люди, малоземельні - городники, халупники, підсусідки, комірники – дехто з них оселявся на порубіжжі назавжди; частина еліт незмінно програвала у політичній боротьбі або виштовхувалася політикумом з великої гри. Ці люди знаходили шляхи поліпшення статків та самореалізації у Степу, не тільки займаючись промислами, бджільництвом, випасаючи у річкових плавнях худобу, але й збиваючись у озброєні ватаги найманців і розбійників, провідників та лоцманів, охоронців купецьких і дипломатичних місій, виконуючи розвідувальну та сторожову службу для великих держав. Причому такі процеси, за твердженням Н. Яковенко, відбувалися в обох світах, тюркському та слов'янському [29, с.115-120]. «Нейтральна» степова зона між ними була завжди негусто заселеною вихідцями з обох цивілізацій, які мали однакову долю, спосіб життя та світоглядні орієнтири.

Військові спільноти Середньовіччя та початку Нового Часу не були моноетнічними: крім того, що повсюди в Європі популярними були найманці, іноплеменний варязький та тюркський елемент був присутній у князівських та боярських дружинах [30, с.58]. Тим більш зрозумілим виглядає змішення рас і культур на прикордонні, де озброєні «бродницькі», а з часом козацькі ватаги на чолі з виборним «отаманом» формувалися за принципами виживання, використовуючи найбільш пристосований для цього підручний людський матеріал та апробовані степовим життям технологічні знахідки – просторі шаровари, бриття голови, легку криву шаблю замість довгого прямого меча, широкий вовняний пояс-кушак, де зручно зберігати дрібні побутові речі, люльку і ніж, високі баранячі шапки, нагайку, каптан, казан. Ці та інші предмети разом з їх назвами у різний час перейшли у козацький і в загальноукраїнські побут і мову від народів-сусідів східних слов'ян з боку Дикого Поля: скіфів, гунів, половців, а пізніше ногайців, татар і турків. Тюркські з самого початку, а згодом і польські, литовські, молдавські, російські та інші етнічні включення були у різних пропорціях представлені у козацькому середовищі, адже природні вороги народжуваної дніпрової спільноти також весь час генерували своїх «козаків», деякі з них прибивалися до українських ватаг. Цим обумовлена і багатомовність козацтва: пересічний запорожець легко міг порозумітися з турком, з татариним, з ляхом чи московитом – з ними українське «степове лицарство» століттями вело війни та ділові справи.

Перекочувало до слов'янського вжитку і саме слово «козак», що ним стали позначати жителя прикордоння офіційна мова оточуючих Степ держав, і самі «уходники» та не залежні від жодної влади шукачі пригод: його тюркське значення «вільна людина» якнайкраще відповідало змісту життя та правовому статусу прикордонної людності, що з кінця XV – початку XVI століття почала оформлюватись як окрема соціальна страта – козацтво, яке з часом перетворилося на своєрідну та унікальну у світовій історії суспільну верству. Загальновідомо, що вперше про українських козаків згадано у «Хроніці Марціна Бельського» під 1489 р. та листі кримського хана Менглі-Гірея до Великого князя Литовського Олександра, де йдеться про напад козаків на татарську галеру під Тягинєю (1492). У цей період козацтво постає вже як сформована сила, достойна згадки у переписці перших осіб держав та історичної хроніки, отже еволюція страти сягає більш раннього періоду.

З огляду на вищесказане, можна зробити кілька висновків.

На наш погляд, рух частини населення у прикордонну зі Степом смугу являв собою постійний, хоча не вельми повноводний процес протягом всієї княжої доби нашої історії, а також часів монгольського та литовсько-польського панування. Він був спричинений передусім економічними та внутрішньополітичними обставинами, які витискали частину населення у слабо заселені та неосвоєні землі. З появою в числі

претендентів на українські території Польщі до причин втечі людної на «Низ» додалися могутні фактори релігійного і національного тиску та прогресуючого закріпачення селян.

Такий рух мав два періоди активізації: у XII-XIII ст. як наслідок розгортання внутрішніх усобиць та економічного тиску на руських землях, особливо у Галичині, і починаючи з XV ст., коли зі складанням на порубіжних землях козацтва, виокремлення його у своєрідну військово-економічну верству, поступово утворилися умови для перенесення соціально-політичного центру активності українства у Подніпров'я і формування в подальшому козацької держави.

Соціальне явище «бродництва», «берладництва» і «выгонства» мають спільні корені та генетичний зв'язок з пізнішими явищами «уходництва» та «козакування», це суть ланки одного політичного процесу утворення на кордонах зі Степом активної страти людей, що займалися військовим та господарським промислом з чіткими тенденціями до самоорганізації та автономії щодо центральної влади.

Джерела та література

1. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. / З російської переклав Іван Сварник / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990 – 3 т. – 321 + 392 + 456 с.
2. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России со времён присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края: в 4-х ч. / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Семёна Селиванского, 1830 – 3 т.
3. Маркевич Н. А. История Малороссии: в 5 т. / Н. А. Маркевич. – М., 1842–43 – т.1–5.
4. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. – М. : Эксмо, 2007. – 596 с.
5. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.
6. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – К.: Вид. АН УРСР, 1954. – 546 с.
7. Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50-70 роки XVIIст.) / О. М. Апанович. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 299 с.
8. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К. : Гос. изд-во политической литературы УССР, 1957. – 461 с.
9. Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія / В. Панашенко // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К. : Генеза, 1998. — С. 252–276.
10. Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII -XVIII ст.) / В. Панашенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 212 с.
11. Панашенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII – кінця XVIII ст.) / В. Панашенко. – К. : Інститут історії України НАН України, 1997. – 74 с.
12. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі / О. М. Апанович. – К. : Либідь, 1993. – 287 с.
13. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – К. : Дніпро, 1991. – 335 с.
14. Апанович О. М. Генеральна канцелярія / О. М. Апанович // Неопалима купина. – 1995. – № 1,2.
15. Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648-1782 рр.). Ч. I / В. В. Кривошея. – К. : ІПіЕД НАНУ, 1998; Ч. II – К. : ІПіЕД НАНУ, 1998. – 344 с.
16. Кривошея В. В. Вузлові протиріччя як передумови національної революції середини XVII ст. [Текст] / В. В. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXIV: Запоріжжя. – 2008. – С. 8–19.
17. Яковенко Н. М. Політична культура еліт / Культурне життя в другій половині XV – першій половині XVI ст. [Текст] // Історія української культури. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / Гол. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Київ, 2001. – С. 359-370.
18. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 270 с.
19. Кривошея В. В. Українська козацька старшина (огляд літератури) / В. В. Кривошея, Л. А. Фицик // Гілея. – 2005. – № 2. – С. 193-231.
20. Крип'якевич І. Історія українського війська [Текст] / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
21. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. II. – С. 497.
22. Літопис руський / Пер. з давньоруськ. Л.Є.Махновця; відп. ред. О.В.Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – С. 380-381
23. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред. Л. К. Артем'єва. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 2. – 495 с.
24. Україна — козацька держава / ред. Недяк В. В.; наукові ред. Щербак В.О., Федорук О. К. – К. : Емма, 2004. – 1216 с.
25. Муканов М. С. Из исторического прошлого / Ред. Тайджанова Г.Е., Джилкибаев В.М. – Алматы, 1994. – 109 с.
26. Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongrol-un Niruca tobciyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный сборник. / С. А. Козин. – М.–Л. : Издательство Академии наук АН СССР, 1941. – 611 с.
27. "Alfabetum Persicum, Comanicum et Latinum Anonymi scriptum Anno 1303. Die 11 Julii" Bibliotheca Divi Marci – Biblioteca Nazionale di S. Marco – Biblioteca ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX / № 549.
28. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. – Bdpst., 1829. – Vol. 1. – pars 1. – P. 108.
29. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця VIII ст. / Н. М. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 380 с.
30. Горский А. А. Древнерусская дружина (к истории генезиса классового общества и государства на Руси) / А. А. Горский. – М. : Изд-во «Прометей» МГПИ им. В.И.Ленина, 1989. – 112 с.

Мельничук И. А. Генезис формирования казачества как отдельной социальной страты

В статье представлена версия исторических истоков казацкого сообщества. Проводится мысль о непрерывности процесса пополнения славянского военно-промыслового населения степного пограничья во время формирования и расцвета Киевского государства, в период политического дробления Руси, монгольского и литовско-польского владычества. Делается вывод о двух этапах активизации этого процесса: в XII-XIII вв. и в XV-XVI вв., которые имели сходные социально-политические и экономические причины.

Ключевые слова: «бродники», «берладники», «выгонцы», «уходники», казаки.

Melnichuk I. A. Genesis of the formation of the Cossacks as a separate social Strata

In this article a version of historical formation of the Cossack community is given. In this question considered a specific thought. It tells about the continuity of the process of Slavic military-industrial reinforcement of the steppe boundaries during the formation and prosperity of the Kyiv state, Mongolian and Lithuanian supremacy. There is a conclusion about two stages of intensification of this process: in XII – XIII and in XV - XVI centuries, which had the similar socio-political and economic reasons.

Keywords: "brodnyky", "berladnyky", "vyhonci", "uhodnyky", Cossacks.